

ОЛЬВІЯ І ВАРВАРИ В ПІЗНЬОАНТИЧНИЙ ПЕРІОД

На фінальному етапі історії Ольвії це місто і більшість фортець з його оточення були заселені носіями черняхівської культури. В гуннський час тут, імовірно, існував центр варварського ранньодержавного утворення.

Історія Ольвії Понтійської, розташованої на краю античного світу, завжди була тісно пов'язана з варварським оточенням. Вирішальним фактором для самого існування міста стало просування на південь у III ст. готських племен, археологічно репрезентованих черняхівською культурою. Проте наявність її решток у Північно-Західному Причорномор'ї певний час була для фахівців проблематичною. Характерну сіру кераміку типу полів поховань знаходили під час розкопок і розвідок античних пам'яток (Славін 1952, с. 57). Було проведено роботи на черняхівських селищах нижнього Інгульця (Добровольський 1925; 1950; Славін 1954; 1955), досліджено поселення Киселове на Куяльницькому лимані (Раевський 1955). Автори звітів і статей наголошували на подібності знахідок із цих пам'яток з матеріалами культури полів поховань, але приморську зону з черняхівською культурою безпосередньо не пов'язували. На карті черняхівських старожитностей ці пам'ятки зі «спірною культурною приналежністю» (Махно 1960, с. 66) було позначено особливим значком. Для вирішення назрілого питання бракувало відомостей про поховальний обряд жителів досліджених селищ. Проблема успішно розв'язав Е.О. Симонович після розкопок могильників Вікторівка-2, Ранжеве і Коблеве на Березанському і Тілігульському лиманах (Симонович 1966; Симонович 1967; 1979). Пізніше загальні особливості черняхівських пам'яток між гирлами Дунаю і Дніпра стали причиною для їх об'єднання в Причорноморську групу (Магомедов 1987, с. 94). На нашу думку, змішане населення регіону складалося з германців-готів, так званих пізніх скіфів, еллінів та сармато-аланів, тоді як на основній території культури переважали готи.

Черняхівські старожитності виявлено і в межах Ольвійської держави, кордони якої (як і сільської периферії Ольвії) у перші століття нашої ери визначалися розташуванням укріплених поселень на території між Березанським і східним берегом Бузького лиманів (Буйських 1991, с. 48). Першу достовірно черняхівську

пам'ятку тут було відкрито 1973 р. (Бураков, Буйських, Отрешко 1974; Магомедов 1974). Цю роботу було продовжено під час подальшого обстеження Нижнього Побужжя (Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990, с. 77—97). На деяких могильниках і поселеннях проведено розкопки (Магомедов 1979; 1991; 2004а; Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов 1982).

Нині в межах ольвійської периферії відомо понад 20 черняхівських населених пунктів. Неукріплені селища виявлено в місцях, не заселених у попередній час¹: Кам'янка-Анчекрак, Іжецьке-2 і 3, Каборга-4, Аджигольська Коса-2, Волоська Коса-9 і 11, Чертовате-1, Мала Корениха-1, Велика Корениха-3, Галіцинівка, Лігосп-1, Хаблов Хутір, Олександрівка-1, а також Кателі-не-2 та Скелька-2. Крім того, черняхівські матеріали виявлено у верхніх шарах 7 (з 11 відомих) античних городищ-фортець: Мис, Петухівка, Стара Богданівка, Ольвія, Козирка, Станіслав-1, Золотий Мис. Культурну атрибуцію деяких із них було нещодавно уточнено (Магомедов 2004, рис. 1; Schultze, Magomedov, Bujskich 2006; Шульцце, Магомедов, Буйських — у друку).

Поява пам'яток черняхівської культури в Північному Причорномор'ї пов'язана з конкретними історичними подіями: походами варварів на Римську імперію під час скіфських (готських) війн 238—270 рр. Відносно долі Ольвії і її оточення В.В. Крапівіна допускає можливість двох готських навал: першої — напередодні скіфських війн, другої — під час походу 269—270 рр. (Крапівіна 1993, с. 154). Цим подіям відповідають два шари руйнувань зі знахідками III ст. Із першим шаром, що супроводжується слідами великої пожежі, може бути пов'язане остаточне припинення монетної чеканки в Ольвії у 235 р. Щоправда, перше вторгнення готів у межі імперії зафіксовано писемними джерелами дещо пізніше, 238 р. (перехід Дунаю і розгром Істрії). Проте, на нашу думку, цьому походу міг передувати напад на менш віддалені

¹ На тій самій території відомо 7 античних сільських поселень II — першої половини III ст. н. е. (не враховуючи рибальських селищ на Кінбурнській косі) (Крыжицкий, Буйських, Отрешко 1990).

й захищені міста Північно-Західного Причорномор'я. Тоді ж було залишено більшість городищ і укріплень, що входили до оборонної системи Ольвійської держави (Буйских 1991, с. 140). Однак незабаром місто відновилося, розпочалося будівництво. Як і раніше, у місті розміщувався римський гарнізон. Наступний шар руйнувань, за В.В. Крапівіною, є наслідком походу 269—270 рр., під час якого повторно було розгромлено приольвійські городища Козирка й Золотий Мис, на якому приблизно зазначеним часом датується поховання варварського воїна з гребенем черняхівського типу (Гороховський, Зубар, Гаврилюк 1985). Ольвію було повністю зруйновано і залишено жителями на кілька років, що засвідчує відсутність монет 70-х — початку 80-х рр., аж до часу правління Діоклетіана (284—305 рр.) (Карышковский 1968, с. 178; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, с. 325). Проте, на думку дослідниці, античне місто знову відродилося, хоча в його окрузі й розселилися варвари (Крапивина 1993, с. 155—157; 2007).

Інший погляд на фінальний етап історії міста висловив В.М. Зубар. Перший шар руйнувань він пояснює нападом фракійців-карпів (Зубарь 1997), другий (без слідів пожеж) — не свідчить про воєнні дії, а є наслідком остаточного залишення греко-римським населенням Ольвії наприкінці 50-х — в середині 60-х рр. III ст. Пізніші знахідки пов'язані вже не з відродженням античного міста, а з ремісничим поселенням черняхівської культури, що виникло на його території (Зубарь 2001; Зубарь, Сон 2007, с. 186—189). Думку про зв'язок із цією культурою заключного етапу існування Ольвії, включаючи будівельну і торгово-ремісничу діяльність, раніше було висловлено іншими дослідниками (Крыжицкий 1985, с. 168; Магомедов 1985).

Вирішити питання щодо пізньої історії Ольвії та характеру взаємовідносин жителів міста і його периферії з прийшлим населенням, можна лише вивчивши пізні шари античних пам'яток. Важливим завданням при цьому є попереднє визначення «культуровизначальних» матеріалів, тобто чітко типологічне розділення безперечно черняхівських речей і знахідок античного походження.

Знахідки, що вказують на присутність північних варварів, в Ольвії давно відомі. Три гребені черняхівського типу походять із розкопок Б.В. Фармаковського на Ольвійському некрополі 1901—1910 рр., четвертий гребінь із тої самої колекції («випадкове придбання»), напевно, знайдено там само місцевими шукачами скарбів (Сорокина 1976, с. 203, рис. 3; Петерс 1986, с. 67, табл. XIII, 13—15).

Для черняхівської культури «культуровизначальними» речами є деякі типи фібул. Завдяки

праці А.К. Амброза, ми маємо відомості про ці застібки, знайдені в Ольвії до 1938 р. (Амброз, 1966, с. 64, 66, 70, 73, 95). Із двох підв'язних фібул серії I варіанта 3 (IV ст.) одна походить із некрополя (до інвентарю могили 38 входили також друга фібула² й уламок гребеня). Екземпляр варіанта 4 (IV — початок V ст.) походить із Нижнього міста. Швидше за все, на некрополі знайдено пару фібул серії III-3, прикрашених дротяними кільцями. До дореволюційних знахідок належать «воїнська» фібула (група 17, IV ст.) і дві застібки «з високим приймачем» (група 18, друга половина III ст.), з яких одну виявлено на некрополі. У Верхньому місті матеріали пізньоримського часу зосереджено в так званій Цитаделі. Серед кількох неопублікованих екземплярів із розкопок 1951—1952 рр. до черняхівських типів за описом належать «арбалетна» і «щиткова» фібули (Штительман 1952).

Скляні кубки імпортували з античних центрів, але деякі їх типи більш характерні для варварського побуту. У 1965 р. під час розкопок ольвійської Цитаделі знайдено нижні частини двох посудин, прикрашені шліфованими овалами (друга половина IV ст.). Н.П. Сорокіна вважає, що подібні вироби, ймовірно, потрапляли в Ольвію від носіїв черняхівської культури (Сорокина 1976, с. 202—204, рис. 2, 2, 3). На черняхівських пам'ятках знаходять аналогії й інші фрагменти кубків із Ольвії: з декором із напаяних ниток, рельєфних ребер, крапель синього скла (Сорокина, 1976, с. 200—202, 204). Цілу скляну посудину виявлено у Нижньому місті, в пох. 181, черняхівська належність якого заперечень не викликає (Лейпунская 2006, рис. 2, 1). Вона має видовжений, дещо опуклий корпус, кільцевий піддон і прикрашена напаяною ниткою під вінчиком. Аналогічну склянку з черняхівського могильника Данчени віднесено до типу Еггерс 239 датовано другою половиною IV — початком V ст. (Щукин, Щербакова 1986, с. 192, табл. XLV, 20). Така сама знахідка походить із кримського могильника Дружне, склеп № 3, пох. «В» (Храпунов 2002, с. 56, рис. 71, 13). Разом із нею знайдено амфору типу F (варіант середини — другої половини IV ст.), а також червонолакову тарілку із нахиленим досередини вінчиком (близька до типу Hayes 62B, тип I, за І.М. Храпуновим), що має численні аналогії на пізньоантичних і черняхівських пам'ятках Північного Причорномор'я, переважно з середини IV ст. (Храпунов 2002, с. 15—16, 39, 58, рис. 69, 7, 70, 11; Магомедов 2001, с. 64, рис. 64, 7—9). Подібні «склянки», але без декору напаяною

² Пара фібул була частиною традиційного, зокрема поховального, вбрання готських жінок.

ниткою, часто трапляються на згаданому могильнику та інших пам'ятках Криму в комплексах починаючи з другої половини III ст. та найбільше з середини — другої половини IV ст. (Стржелецкий и др. 2005, с. 122). Поширена думка про виробництво такого посуду в Херсонесі. Що ж до ольвійського пох. 181, то під час його датування слід зважати на наявність двох керамічних кубків на кільцевому піддоні (Лейпунская 2006, рис. 2, 4, 6). Вони подібні до скляних прототипів кінця III — першої чверті IV ст. (Rau 1972, S. 120; Петраускас, Пастернак 2003, с. 66—67), проте їх могли виготовляти і пізніше. Таким чином, імовірний термін захоронення — близько середини IV ст.

Визначальною ознакою, за якою пам'ятки черняхівської культури виділяють із синхронних старожитностей, є наявність сіроглиняної кераміки «черняхівського типу». Л.М. Славін пов'язував знахідки подібної кераміки в ольвійській Цитаделі з присутністю «населення, що переселилося в Причорномор'я з північніших районів» (Славін 1952, с. 40). Проте археологи, які спеціально займалися сіроглиняною керамікою Ольвії римського часу, всю її розглядали як єдиний комплекс — продукт місцевого розвитку, що зазнав провінційного впливу (Ветштейн 1950; 1955; Гудкова, Крапивіна 1988; 1990).

В останні роки проведено дослідження такої кераміки з розкопок цілої низки городищ і поселень ольвійської периферії (Schultze, Magomedov, Vujskich 2006; Шульце, Магомедов, Буйських — у друку). На матеріалах із датованих закритих комплексів доведено, що сіроглиняна кераміка чітко поділяється на два культурно-хронологічні спектри: античний (I — до середини III ст.) і черняхівський (друга половина III — початок V ст.). До першого належить лише столовий посуд, до другого — столовий, кухонний посуд та піфоси (корчаги). Столова кераміка цих спектрів різниться деталями профілювання, елементами орнаменту, а також характером обробки поверхні. Для античного посуду характерні ангоб, а також лощіння зовні й усередині посудин, для черняхівського — лише лощіння зовнішньої поверхні. Кераміка черняхівського спектра супроводжується набором імпортованих IV — початку V ст., характерним для цієї культури: фрагментами амфор типів Делакеу³, Шелов F і E, Зеест 95, червонолакових тарілок із нахиленим досередини вінчиком (Магомедов 2001, с. 62—64).

³ Амфори типу Делакеу подібні до синопського типу Зеест 100, але виготовлені з іншої глини (Магомедов 2006а).

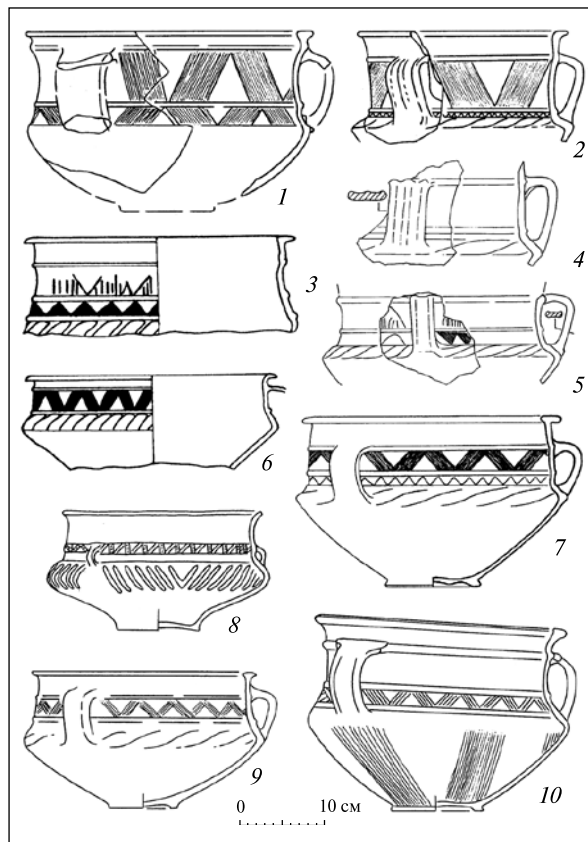

Рис. 1. Вазы ольвійського типу: 1—6 — Ольвія (польові шифри знахідок із Цитаделі: 1 — 70/1225; 2 — 64/213; 4 — 65/54; 5 — 66/410; 3, 6 — за О.В. Гудковою та В.В. Крапивіною); 7 — Лазо; 8 — Городок; 9 — Кам'янка-Анчекрак; 10 — Нестоїга

У верхніх шарах Ольвії знайдено велику кількість уламків посудин черняхівського спектра. Фрагменти кількох (не менше 5) триручних ваз виявлено під час розкопок Р.І. Ветштейн і Т.А. Яковишиної в ольвійській Цитаделі⁴, уламки ще двох екземплярів опублікували О.В. Гудкова і В.В. Крапивіна⁵ (Гудкова, Крапивіна 1988, рис. 1, 20, 21) (рис. 1, 1—6). За нашою класифікацією черняхівської кераміки, вони належать до ваз групи II ольвійського типу, для якого властиве кріплення ручок нижче вінчика, шийку часто прикрашено пролощеним зигзагом, а бочок — канелюрами (Магомедов, Левада 1994;

⁴ Знахідки з розкопок Р.І. Ветштейн (1964—1967 рр.) та Т.А. Яковишиної (1970 р.) зберігаються у фондах ІА НАН України.

⁵ Автори вважають вазы дворучними, оскільки найближчу аналогію вбачають у посудинах «дещо іншого вигляду» з Паннонії (Гудкова, Крапивіна 1990, с. 8). Проте типологічна єдність уламків із Ольвії і черняхівських триручних ваз досить очевидна. Хоча серед багатьох десятків триручних посудин відомі унікальні екземпляри з двома і навіть п'ятьма ручками (Федоров, Рошаль 1979, рис. 2, 3, 4; Левинский 1999, с. 133, рис. 12, 5).

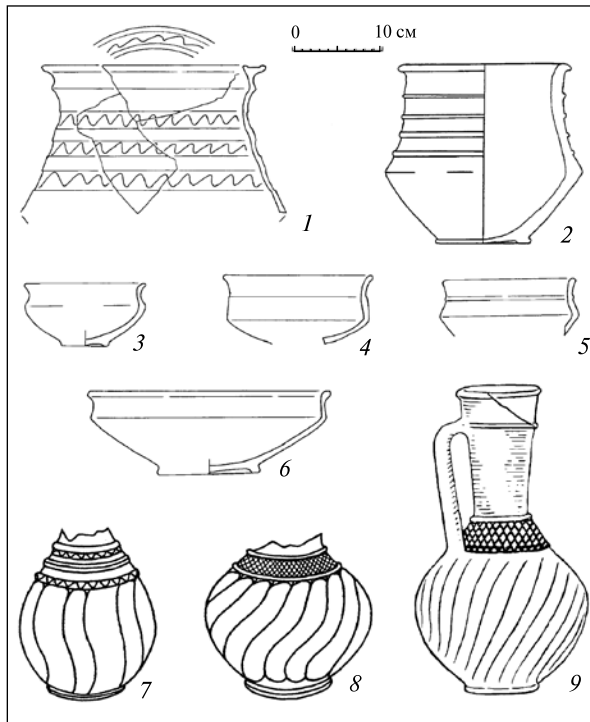

Рис. 2. Сіролощена кераміка: 1, 3—8 — Ольвія (польові шифри знахідок із Цитаделі: 1 — 65/724; 3 — 70/116; 4 — 65/720; 5 — 64/316; 6 — 67/224; 7, 8 — за О.В. Гудковою та В.В. Крапівіною); 2 — Жовнин; 9 — Данилова Балка

Магомедов 2001, с. 49—50). Типологічно ранні ліпні екземпляри подібних ваз походять із могильників Городок на Південному Бузі й Компанійці на Дніпрі (Магомедов 2001, рис. 38, 2, 3) (рис. 1, 8). Посудини, виготовлені на гончарному крузі, зосереджені між Тілігульським і Бузьким лиманами (Коблево, Кам'янка-Анчекрак, Лугове — 2 екз.: Симонович 1979, рис. 10, 9; Магомедов 1991, рис. 10, 1; 2001, рис. 39, 4; Магомедов, Гудим-Левкович 2003, рис. 8, 1—4), також трапляються на нижньому Дніпрі й у По-дністров'ї (Симонович 1964, рис. 23, 9; Козлов 1989, рис. 3; Левинский 1999, рис. 35, 5) (рис. 1, 7, 9, 10). Датовані комплекси належать до другої половини IV — початку V ст. Решта типів черняхівських ваз в Ольвії рідкісні.

З Ольвії походять уламки двох глеків зі сферичним корпусом, суцільно вкритим навскісними канелюрами (Гудкова, Крапивина 1988, рис. 3, 13—14) (рис. 2, 7, 8). Ці посудини належать до ольвійського різновиду черняхівського типу 13а, що датуються переважно гуннським часом (остання чверть IV — початок V ст.) (Магомедов 2001, с. 52—53). Більшість знахідок зосереджені між Тілігульським і Бузьким лиманами (Каборга, Кам'янка-Анчекрак, Лугове: Магомедов 1979, табл. I, 29; 2004а, рис. 18, 5; Магомедов, Гудим-Левкович 2003, с. 37), один екземпляр знайдено в середній течії Південного Бугу (Симонович 1964, рис. 23, 10) (рис. 2, 9). З огляду на

концентрацію знахідок можна припустити, що вази і глеку ольвійських типів могли виробляти в гончарних майстернях міста. Ще один вид черняхівського столового посуду з ольвійської Цитаделі — імітація дерев'яного відра або дзбана (рис. 2, 1). Типологічно ближчу до прототипу посудину (із зображеннями металевих вушок і обручів) знайдено на могильнику Каборга; частіше трапляється спрощений варіант, оформлений лише рельєфними обручами (Магомедов 2001, с. 58) (рис. 2, 2). Таке саме, як і на ольвійському екземплярі, оформлення вінчика (горизонтальний, прикрашений зигзагом) спостерігаються і на вазах.

Для черняхівської культури характерний особливий тип сіроглиняних піфосів (корчаг), прикрашених рельєфними валиками з вдавненнями або навскісною насічкою (тип 2). На відміну від посудин типу 1 (прикрашені прокресленою хвилею і практично повторюють вироби з дунайських провінцій Риму), тип 2 має обмежене поширення і концентрується в Причорномор'ї (Симонович 1956; Магомедов 2001, с. 56). В Ольвії уламки піфосів обох типів знайдено в Цитаделі в одному шарі з іншими видами черняхівської кераміки зі згаданими вище фібулами і антонініаном Деція (249—251 рр.) (Штителман 1952, табл. XLVI, 1—3). Подібні піфоси зафіксовано й у Нижньому місті. На ділянці НГ разом із вінчиком піфоса типу 2 знайдено частину амфори типу Делакеу (середина IV — середина V ст.) (Славін 1940, с. 77, рис. 58, 61). На ділянці Берг піфос виявлено в «постантичному» шарі разом із фрагментами піфосів оримських амфор «з піднятими ручками», типів Делакеу і Шелов Е (тип Зеест 104, кінець IV — перша половина V ст.) (Лейпунская 1988, с. 78—79). Автори двох останніх публікацій датують корчаги з валиками не раніше другої половини III ст., тобто часом черняхівської культури. Відомі й інші знахідки подібних корчаг (Гудкова, Крапивина 1988, рис. 5, 25, 26). З пізніх шарів міста й округи походить багато черняхівського посуду найпоширеніших форм — кухонних горщиків і столових мисок (рис. 2, 3—6). Цілий набір посудин (3 горщики, 2 кубки, миска та глечик) знайдено в згаданому вище черняхівському похованні першої половини IV ст. (Лейпунская 2006, рис. 2).

Кераміка черняхівського спектра складає для пізньої Ольвії і її периферії «культуровизначальний» і одночасно датувальний матеріал у межах існування черняхівської культури (середина III — початок V ст.), а зважаючи на виникнення деяких типів на пізньому її етапі, й у вузьких межах. Фрагменти подібних посудин, тим більше в разі поєднання кількох знахідок, дають змогу досить надійно датувати закритий комп-

лекс або стратиграфічний горизонт пізньоантичної пам'ятки черняхівським («готським», «пост-античним») часом.

Нами наведено незначну частку знахідок із пізніх шарів міста. Протягом останніх десяти-літь співробітники Ольвійської експедиції зібрали в кілька разів більше такого матеріалу. Однак, на жаль, він досі залишається практично не опублікованим і недосяжним для «сторонніх» дослідників. Думка В.В. Крапівіної щодо відродження античного міста в пізньоримський період поки що підкріплюється лише спостереженнями решток забудови (остання публікація: Крапивина 2007). Пов'язане з цим припущення про існування в зазначений час античної хори навколо Ольвії у радіусі 5—10 км (Крапивина 2007) взагалі не має фактичного підґрунтя (див.: Крыжицкий, Буйских, Бураков, Отрешко 1989, с. 156; Vujskich 2006, S. 131).

Проте звернімося до реконструкції історичних подій, що відбувалися після готських війн і розгрому Ольвійської держави. Нам вони уявляються так. Заселення Північно-Західного Причорномор'я черняхівськими племенами відбувалося поступово, починаючи з кінця III ст. (приблизно з того часу функціонує найраніший могильник Каборга), але на більшості пам'яток переважають матеріали другої половини IV — початку V ст., тобто гуннського часу. Колишнє античне сільське населення частково влилося у варварські громади, в антропологічному складі яких виявлено середземноморський елемент (Рудич 2003, с. 21). В Ольвії життя відновилося в Цитаделі й Нижньому місті (Крыжицкий 1985, с. 167—168; Крыжицкий, Русяева, Крапивина и др. 1999, с. 325—329).

Оточене варварськими поселеннями місто не могло претендувати на будь-яку самостійність, але під готським пануванням воно відродилося як економічний і, можливо, політичний центр. Було споруджено нові будівлі, працювали ремісничі майстерні, діяв торговельний порт, що обслуговував не лише приморську округу, а також, як транзитний пункт, ринки віддалених лісостепових областей. Ольвійська колекція римських монет відбиває особливості черняхівської нумізматики (Магомедов 2006, с. 49—50). Про етнічний склад населення того періоду красномовно свідчать дані антропології: «У ольвійській серії фіксується велика кількість черепів з морфологічними формами, які мають паралелі в черняхівських могильниках Західної України, а також в Центральній і Західній Європі <...> що, можливо, пов'язано з рухом готів» (Рудич 2003, с. 27).

Якою була політична роль Ольвії? Сліди активної діяльності всередині Цитаделі, в тому числі виробництво зброї⁶, вказують, що форте-

цю використовували за прямим призначенням (для неукріпленого поселення сільського типу міські руїни не придатні). Оборонне значення мали і черняхівські пункти, що виникли на місцях старих римських укріплень Мис, Козирка, Петухівка, Стара Богданівка, Станіслав (нагадаємо, що місця колишніх сільських поселень черняхівців не цікавили). По суті, варвари відновили стару систему оборони Ольвійського регіону. Нові городища-фортеці було побудовано черняхівським населенням у ключових пунктах стародавніх сухопутних комунікацій вище по Бугу (Городок) і східніше — на нижньому Ін-гульці (Олександрівка) (Магомедов 1987а; 2001, с. 20). Така щільна концентрація укріплених пунктів на обмеженому просторі пониззів Бугу й Дніпра, ймовірно, вказує на існування тут ядра одного з ранньодержавних утворень гуннського часу, що виникло після розпаду готської «держави Германаріха» — королівства Гезімунда, союзника гуннів (він же Хлед-Руйнівник зі скандинавського епосу) (Казанський 1997, с. 182; Магомедов 2001, с. 144—145). У такому разі вигідне розташування Ольвії, з портом і міцною цитаделлю, припускає розміщення в ній військово-адміністративного центру королівської влади⁷. З цим припущенням добре узгоджуються ольвійський скарб із золотими речами гуннського часу (Ross 1965, № 166) і великий скарб, що складався з «декількох глечиків, наповнених срібними монетами імператорського часу» (Кропоткин 1961, с. 68, № 707). Кінець готського періоду історії Ольвії збігається з фіналом черняхівської культури — близько 433 р., коли останні групи готів — основних носіїв цієї культури — покинули землі Східної Європи разом із гуннами, вождь яких Аттіла переніс ставку з причорноморських степів на середній Дунай.

Таким чином, в Ольвії, як і на багатьох периферійних пам'ятках, існує хронологічний горизонт знахідок другої половини III — початку V ст., пов'язаний із черняхівською культурою. На нашу думку, місто в той час перебувало під контролем варварів-готів і виконувало для них функцію торговельно-економічного і військово-адміністративного центру. Багато питань готського періоду Ольвії залишаються нез'ясованими: початковий етап заселення міста варварами, роль античного населення тощо. Вирішити ці питання можна лише завдяки подальшій публікації і вивченню нових матеріалів.

⁶ У майстерні, виявленій 1952 р., знайдено 3 вістря списів та дротика, а також косу, цвяхи й численну черняхівську кераміку (Книпович, Славин 1955, с. 56—57; Штителъман 1955).

⁷ Подібне припущення існує відносно Тіри (Павленко, Сон 1991, с. 6—16).

- Амброз А.К. Фибулы юга европейской части СССР // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.
- Бураков А.В., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Работы Периферийного отряда Ольвийской экспедиции // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 253—254.
- Ветштейн Р.И. Керамические мастерские Ольвии и их продукция. — К., 1950. — НА ИА НАНУ, ф. 12, № 304.
- Ветштейн Р.И. Серая лощеная керамика Ольвии первых веков нашей эры. — К., 1955. — НА ИА НАНУ, ф. 12, № 376.
- Гороховський Є.Л., Зубар В.М., Гаверлюк Н.О. Про пізню дату деяких античних городищ Ольвійської хори // Археологія. — 1985. — № 49. — С. 25—40.
- Гребенников Ю.С., Гребенников В.Б., Магомедов Б.В. Черняховские могильники западного побережья Бугского лимана // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1982. — С. 136—149.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная гончарная керамика Ольвии первых веков нашей эры // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 82—103.
- Гудкова А.В., Крапивина В.В. Сероглиняная керамика Тиры, Ольвии и памятников черняховской культуры. — Препр. — К., 1990.
- Добровольский А.В. Древние земледельческие поселения по берегам Ингульца // Вісн. Одес. комісії краєзнавства. — 1925. — Ч. 2/3. — С. 77—79.
- Добровольський А.В. Замлеробське поселення перших століть нашої ери на Інгульці // Археологія. — 1950. — № 3. — С. 167—175.
- Зубарь В.М. Из истории Ольвии первой половины III в. н. э. // Никоний и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 291—295.
- Зубарь В.М. О заключительном этапе истории Ольвии (третья четверть III — первая половина IV вв. // ВДИ. — 2001. — 1. — С. 132—138.
- Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития. — Симферополь, 2007.
- Казанский М.М. Остроготские королевства в гуннскую эпоху: рассказ Иордана и археологические данные // STRATUM + +Петербургский археологический вестник. — СПб.; Кишинев, 1997. — С. 181—193.
- Карышковский П.О. Из истории поздней Ольвии // ВДИ. — 1968. — № 1. — С. 168—179.
- Книпович Т.Н., Славин Л.М. Основные результаты раскопок Ольвии в 1952 и 1953 гг. и задачи ее исследования в ближайшие годы // КСИА УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 55—57.
- Козлов В.И. Охранные раскопки на черняховском могильнике в с. Нестоита Одесской обл. // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989. — С. 88—92.
- Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура I—IV вв. н. э. — К., 1993.
- Крапивина В.В. Ольвия, Тира и готы в III—IV веках н. э. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: Сб. матер. XII междунар. науч. конф. — Ростов н/Д. — 2007. — С. 84—87.
- Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — 1961. — Вып. Г4-4.
- Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейтунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Левинский А.Н. Лазо — могильник финальной фазы черняховской культуры в Молдове // Stratum plus. — 1999. — № 4. — С. 121—166.
- Лейтунская Н.А. Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // Античные древности Северного Причерноморья. — К., 1988. — С. 71—82.
- Лейтунская Н.А. Детское погребение III—IV вв. из Ольвии // Северное Причерноморье в эпоху античности и средневековья. Памяти Н.П. Сорокиной (Тр. ГИМ. Вып. 159). — М., 2006. — С. 183—188.
- Магомедов Б.В. Новый черняховский памятник на Березанском лимане // АО 1973 г. — М., 1974. — С. 302.
- Магомедов Б.В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.) // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 24—62.
- Магомедов Б.В. Ольвия и черняховская культура // Проблемы исследования Ольвии: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 47—49.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Магомедов Б.В. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. — К., 1987а. — С. 26—41.
- Магомедов Б.В. Каменка-Анчекрак. Поселение черняховской культуры — Препр. — К., 1991.
- Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Магомедов Б.В. Городища-крепости ольвийской округи в позднеримское время // Boristhenika-2004: Материалы междунар. конф. к 100-летию начала исследований о. Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 113—118.

- Магомедов Б.В. Могильник черняхівської культури Кам'янка-Анчекрак // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004а. — С. 131—164.
- Магомедов Б.В. Монети як джерело вивчення історії племен черняхівської культури // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 46—51.
- Магомедов Б.В. Римские амфоры в черняховской культуре // Готы и Рим. — К., 2006а. — С. 52—59.
- Магомедов Б.В., Гудим-Левкович А.Н. Поселение IV—V вв. у с. Луговое в Николаевской области // Дослідження з археології, історії, етнографії. Пам'яті Н.М. Кравченко. — К., 2003. — С. 32—44.
- Магомедов Б.В., Левада М.Е. Черняховские вазы «ольвийского» типа // Ольвия-200: Тез. докл. конф. — Николаев, 1994. — С. 80—82.
- Махно Е.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9—83.
- Павленко Ю.В., Сон Н.О. Пізньоантична Тіра та ранньодержавне об'єднання візитів // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 6—16.
- Петерс Б.Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
- Петраускас О.В., Пастернак В.В. Скляні посудини могильника черняхівської культури Велика Бугаївка в Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 65—77.
- Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днестра—Днепра в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — 23. — С. 250—276.
- Рудич Т.О. Антропологичний склад населення черняхівської культури Північного Причорномор'я // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 19—31.
- Славин Л.М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг. // Ольвия. — К., 1940. — Т. 1. — С. 9—82.
- Славин Л.М. Наслідки археологічних досліджень Ольвійської експедиції в 1947 і 1948 рр. // АП. — 1952. — 4. — С. 48—58.
- Славин Л.М. Отчет о работах Ольвийской экспедиции 1952 г. — НА НАНУ, 1952/10а.
- Славин Л.М. Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце // КСИА АН УССР. — 1954. — Т. 3. — С. 49—59.
- Славин Л.М. Раскопки поселений первых веков нашей эры на Ингульце в 1952 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Т. 4. — С. 35—36.
- Сорокина Н.П. Позднеантичное стекло из Ольвии // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 202—248.
- Стржелецкий С.Ф., Высотская Т.Н., Рыжова Л.А., Жесткова Г.И. Население округа Херсонеса в первой половине I тыс. н. э. (по материалам некрополя «Совхоз № 10») // Stratum plus. — 2003—2004 (2005). — № 4. — С. 27—277.
- Сымонович Э.А. Глиняная тара для хранения запасов на поселениях черняховской культуры // СА. — 1956. — 26. — С. 262—270.
- Сымонович Э.А. Орнаментация черняховской керамики // МИА. — 1964. — № 116. — С. 270—361.
- Сымонович Е.О. Перший черняхівський могильник у Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1966. — 20. — С. 196—201.
- Сымонович Э.А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье // МИА. — 1967. — № 139. — С. 205—237.
- Сымонович Э.А. Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры. — М., 1979. — С. 63—111.
- Федоров Г.Б., Рошаль М.Г. Погребение IV в. н. э. у с. Сычавка // СА. — 1979. — № 2. — С. 265—270.
- Храпунов И.Н. Могильник Дружное (III—IV вв. нашей эры). — Lublin, 2002.
- Штительман Ф.М. Отчет о раскопках участка «Л» в Ольвии в 1951—1952 гг. — НА ИА НАНУ, 1952/10.
- Штительман Ф.М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА УССР. — 1955. — Вып. 4. — С. 62—63.
- Шульце Е., Магомедов Б.В., Буйських С.Б. Сіроглиняна кераміка Нижнього Побужжя в перші століття нової ери. За матеріалами поселень округи Ольвії (в друку).
- Щукин М.Б., Щербакова Т.А. К хронологии могильника Данчены // Рафалович И.А. Данчены. Могильник черняховской культуры III—IV вв. н. э. — Кишинев, 1986. — С. 177—219.
- Bujskich S.B. Die Chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung // Surveying the greek chora (Black Sea Studies, N 4). — 2006. — S. 115—139.
- Rau G. Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum // Acta praehistorica et archaeologica. — 1972. — 3. — S. 109—214.
- Ross M. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. II. Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period. — Washington, 1965.
- Schultze E., Magomedov B.V., Bujskich S.B. Grautonige Keramik des Unteren Buggebietes in römischer Zeit. Nach Materialien der Siedlungen in der Umgebung von Olbia // Eurasia Antiqua. — 2006. — 12. — S. 289—352.

Одержано 15.02.2007

ОЛЬВИЯ И ВАРВАРЫ В ПОЗДНЕАНТИЧНЫЙ ПЕРИОД

Жизнедеятельность в античном городе Ольвия прекратилась в результате походов варваров во время готских войн 238—270 гг., но затем последовал недолгий период возрождения. На ряде городищ ольвийской периферии появился горизонт находок черняховской культуры (вторая половина III — начала V вв.), что указывает на смену населения. Такие же материалы имеются в Ольвии. По мнению автора, варвары восстановили старую систему обороны Ольвийского региона и использовали ее в своих целях. Это могло быть связано с возникновением здесь в гуннское время центра варварского раннего государства, возможно, готского королевства Гезимунда. В таком случае выгодное расположение Ольвии, с портом и мощной цитаделью, предполагает размещение в ней военно-административного центра королевской власти.

B.V. Mahomedov

OLBIA AND BARBARIANS IN THE LATE ANCIENT PERIOD

The cessation of vital activity in Ancient Greek city of Olbia was a result of the Barbarian campaigns during the Gothic Wars in 238—270 AD; however, afterwards a short period of revival followed. A horizon of Chernyakhivska Culture finds (second half of the 3rd—beginning of the 5th cc.) appeared at that time on a number of hill-forts at the Olbian periphery, that indicated the change of population. Similar materials were found in Olbia. On the author's opinion, the Barbarians restored the old defensive system of Olbia region and used it for theirs purposes. It indicates reliably that in Hunnu period a centre of Barbaric early state, perhaps the Gothic Kingdom of Gesimund, was placed here. In that case, the favorable location of Olbia, with its port and strong citadel, allows the author to presuppose the location of the military and administrative centre of royalty here.

Р.М. Рейда

ДО ПИТАННЯ ПРО МОРСЬКИЙ ПОХІД ВАРВАРСЬКИХ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я 269 р. н. е.

Статтю присвячено питанням підготовки морського походу народів Північного Причорномор'я 269 р. н. е. на провінції Римської імперії.

Готські війни 30—70-х рр. III ст. н. е. — надзвичайно важливий етап в історії як Римської імперії, так і її варварського оточення. Виявляючи високий людський та військовий потенціал світу племен Північного Причорномор'я, готські війни стали своєрідним продовженням Маркоманських війн II ст. н. е. з їх доцентровим просуванням варварів до меж імперії та безпосередньо на її територію. Проте, незважаючи на розвиток тенденцій, зафіксованих і раніше, готські війни внесли багато нового в тактику та стратегію нападів варварського населення на територію провінцій Римської імперії. Однією з таких нових яскравих особливостей стала практика морських походів варварів, що принципово відрізнялися від піратських нападів на узбережжя римських провінцій. Новими були як масштаби явища, що захопило десятки тисяч учасників, так і мета: крім простого грабунку

багатих римських міст це було ще й переселення (Моммзен 1949, с. 210—211).

Морські походи варварського населення Північного Причорномор'я часу готських війн з самого початку були масштабними та мали значний потенціал (Ременников 1954, с. 92—93; Хайредінова 1994, с. 517—527). Так, уже перший морський похід був спрямований на добре укріплене місто Пітіунт — крайній опорний пункт імперії на західному узбережжі Кавказу (Ременников 1954, с. 92).

Цей перший похід, датований дослідниками 255/256 р. н. е., виявився невдалим для причорноморських племен, але вже наступний приніс варварам Північного Причорномор'я значний успіх (Ременников 1954, с. 93—94; Петерс 1982, с. 110). Їх напади завдавали Римській імперії значних збитків та тримали в напруженні навіть далекі від Північного Причорномор'я провінції, що не мали гарантованого захисту внаслідок важкого становища, в якому на той час опини-